

František Čermák – Petr Sgall – Petr Vybíral

Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskusi

From school-imposed literary norms to Standard Czech: A call for discussion

ABSTRACT: This paper recalls difficulties in the functional and social stratification of Czech and the codification of its literary norm. These difficulties make it necessary to discuss the possibility of a transition from the current post-purist viewpoint to a more realistic and liberal one. The point is to abandon the unavailing efforts at a sharp specification of “literary” morphemic forms and to aim for an approach which works with a gradual division of standard and non-standard phenomena, viewed as a rich cline of functionally diversified forms. This theoretical approach may reveal that informal discourse in Czech also has its standard even though it includes frequent oscillation between items from different registers. It is a substantial task to apply this approach in education, where bookish forms are still currently required in communicative situations for which bookish style is inappropriate.

1. Úvodní úvahy

Chceme v tomto zásadním článku nejen upozornit na obtíže dnešní situace češtiny a na nepřiměřenost některých aspektů lingvistické a pedagogické péče o ni, ale taky předložit k bohemistické diskusi návrh, jak postupně, krok za krokem, dosáhnout zlepšení, jak češtině k překonání jejích obtíží přispět a posílit ji.

Mluvená podoba přirozeného jazyka a komunikace v něm je vždy primární, a to jak geneticky, tak ze strukturního hlediska i obecně (o tom psal u nás teoretik vztahu mezi mluvenou a písemnou normou J. Vachek, 1959, 1972; ve Slově a slovesnosti o tom viz Sgall, 1994b, s. 169). Psát se učíme, když už mluvit mateřštinou aspoň v základu umíme. Mnohé jazykové jevy (zejména suprasegmentální, prozodické) se na papír ani nedostávají. Ačkoli tuto asymetrii ukazují výzkumy i prostá zkušenost, často se na ni zapomíná a mnoho našich úvah o jazyce a mluvě se ubírá směrem k vyjadřování písemnému, aniž bychom si často byli vědomi jeho sekundární povahy. Jaký je rozdíl mezi vnímáním jazyka písemného a mluveného, tj. okem a uchem, to si člověk mnohdy uvědomí, až když vidí autentický záznam svého mluveného projevu a zdá se mu, že ho nepoznává. Tento nepoměr může vést k určitému znejistění mluvčího, resp. pisatele.

Vyvodíme-li důsledky z primárnosti, bezpříznakovosti mluvené podoby jazyka, bude snadnější uvědomit si, že neexistuje černobílý vztah mezi spisovnými a nespisovnými jevy, že je mezi nimi široké přechodné pásmo. I když stále chybí spolehlivý sociologický a psychologický výzkum, je jasné, že v dnešní otevřené době je jakýkoliv diktát, a tedy i diktát jazykový, jevem silně příznakovým, těžko přijatelným. Ostrá a nesnášenlivá reglementace jazyka, která by jazyk jasně standardizovala a unifikovala, i kdyby byla odborně jasná, není na místě. Ostatně i poslední nepodařená a dost

špatně přijímaná pravidla pravopisu svá stanoviska, v lecčem sporná a neopřená o realitu, jen opatrně doporučují, a to jen školám (těm se vnučují), a ne tedy všem uživatelům. Jejich problematická recepce v době, kdy se zaváděla, neodrážela ani jednotný souhlas odborné lingvistické obce ani jednoznačnou potřebu a vstřícný postoj široké veřejnosti. Ta vykazuje nepochybně nechuť k seriálnosti pravopisných (a tvaroslovných) reforem a diktátů (pro řadu lidí je několik reforem za život a následné přeučování se psychologickým traumatem a budí odpor) stejně tak jako nejistotu v tom, co a jak se vlastně má v jazyce užívat. Seriálnost, povlovnost změn v tvaroslovné i pravopisné kodifikaci (a v některých oblastech syntaxe, viz např. Machová, 2000) vede k rychlému zastarávání příruček, a naproti tomu zavádění dublet (pokud je přehledné a soustavné) posiluje u mluvčího pocit, že se může na své jazykové povědomí spolehnout (viz už Novák, 1962).

Tyto problémy se týkají jen jedné formy češtiny, totiž češtiny spisovné. Ostatní formy českého jazyka takové problémy nemají a zdá se tedy, že problém tkví právě v tradici spisovnosti, jejíž pojetí zřejmě stále není úspěšné. K úspěchu nevedlo ani úsilí Pražské školy, založené na funkcionalismu a na strukturním pohledu. Tyto principy totiž samy o sobě (bez soustavné znalosti a zhodnocení úzu) jednoznačná měřítko pro určení spisovnosti neposkytují, jak si postupně v různé míře a z různých aspektů (např. i při návrzích posunů v kodifikaci) uvědomovali už představitelé školy jako B. Havránek (1932; 1934, s. 87; 1935; 1955) nebo P. Trost (1995; ten v osobních diskusích upozorňoval i na podobnost v rozvrstvení češtiny a francouzštiny), účastníci diskuse ve Slově a slovesnosti v šedesátých letech a po jejím zahájení i J. Bělič (1961, 1962, 1964, 1977) a v různých dobách řada dalších badatelů, včetně nezávislých kritiků jako P. Ouředník (v diskusích v České televizi a jinde) a lingvistů jako A. Stich (1993) nebo Z. Starý (1995). Podrobně ukazuje na obtížnost vymezení pojmu spisovnosti V. Cvrček (přípr.).

Mathesiem (1932, 1933, 1934) zdůrazňovaný cíl vytvořit pro spisovnou češtinu jazykové povědomí a dosáhnout náležitého uplatnění spisovné normy v ústní komunikaci, nebyl v jeho době reálný a uplatnění funkčního přístupu nemohlo být důsledné, zejména proto, že nebylo možné vyhnout se školnímu aj. vymáhání více méně knižních tvarů i v kontextech mimo knižní styl. Dnes, po desetiletích diskusí, po změně společenského klimatu, která se ovšem týká i oblasti sdělování, a po postupném uznání „spisovné“ (aspoň hovorové) platnosti velké řady jevů (tvarů zájmen, sloves i substantiv) se nabízí možnost podstatně se přiblížit k dosažení tohoto cíle Pražské školy. Můžeme učinit podstatný krok k překonání situace, která nutí mluvčí nadměrně soustřeďovat pozornost na tvarosloví místo na obsah sdělení a na využití stylových a syntaktických možností. Tímto krokem je přechod od dnešního chápání „spisovné normy“ k širšímu a pružnějšímu pojmu standardní češtiny.

Nemůže-li být kodifikovaná forma češtiny pevně na dlouho daná jako u jazyků jiných, je třeba se zamyslet nad tím, jak se v opačné alternativě, tj. v kontinuálním reformování školské normy (pokud se na něm jazyková komunita shodne), aspoň vyvarovat chyb minulosti a volit standard funkční, účelný a pružný, který bude odrážet budoucí vývoj tolerantně a s minimem rigoróznosti. Jakkoliv tu zůstává potřeba už

zmíněného širšího výzkumu české mluvy,¹ můžeme se v dalším pokusit aspoň jako lingvisté na hlavní problémy situace poukázat a zamyslet se nad možnostmi racionálnějších postojů lingvistů i učitelů. Je třeba oprostít se přitom od předsudků a od jazykově-inženýrských postojů.

2. Spisovnost a standard

Konference o proměnách spisovnosti pořádaná Pedagogickou fakultou Masarykovy univerzity v Brně v únoru 2004 ukázala, že velká část bohemistů v Čechách si uvědomuje opodstatněnost kritických stanovisek k n e ú p l n o s t i spisovné n o r m y a následné kodifikace nedávno vyjádřených např. v článku jedenácti autorů v Českém jazyce a literatuře (Sgall et al., 2001; viz i Vybíral, 2003a). Mezi bohemisty, a to i moravskými, stále přibývá hlasů o tom, že spisovná norma má své slabiny a že nejsou vhodné snahy po jejím uzavírání před pronikáním tvarů zatím za spisovné neuznaných, i o tom, že některé tvary obecné češtiny se dál šíří v kontextech jinak spisovných a že dál pronikají na Moravu nebo jsou tam odedávna doma. Je už dlouho nesporné, že mezi „spisovnou“ normou (a tedy způsobem psaní) a běžnou mluvou není černobílá hranice.² Podstatná část češtiny, která se tradičně označuje jen jako spisovná, je ve skutečnosti společná češtině spisovné i obecné; mezi oběma útvary je velmi široký a významný průnik. Ani samotné hranice spisovné češtiny ostatně nejsou vždy jasně a ostře definované, nemáme-li za ně chápat hranice pravopisných pravidel.

Domníváme se proto, že je třeba principiální d i s k u s e o urgentních a neřešených problémech jazykové a mluvní kultury češtiny, o jejich teoretických východiskách, praktických dopadech a možných výhledech.

Čeština už nemůže vystačit s termínem *spisovný* jako jediným slovem kladně hodnotícím konkrétní psaný text; mluvčí by ve spisovnosti neměli spatřovat jediný, konečný a nejvyšší cíl svých promluv a naproti tomu záporně chápat text jiný, ať psaný nebo mluvený. Je třeba znovu zvážit zásadní přístupy k otázkám jazykové kultury, zvážit relevantnost cílů komunikace a uplatňovaných hledisek a vyvodit důsledky z toho, v jaké situaci se čeština ocitla, jaké jsou její nevýhody a jak je možné se s nimi vyrovnávat.

Současné češtině bylo v historických podmínkách 19. století³ znemožněno vytvořit souvislou neformální h o v o r o v o u vrstvu a školská představa normy se už po řadu desetiletí velmi výrazně rozchází s jazykovým územ. Z řady publikací je už od šedesátých let 20. století známo, že to má své negativní důsledky jak pro výuku češtiny, tak i pro nejistotu a neshody mezi mluvčími v komunikačních situacích nejrůznějšího dru-

¹ K výzkumu běžné mluvy se stručně vrátíme v odd. 2; nezbytný ale je i výzkum širší, týkající se i vyjadřování písemného, postojů mluvčích k různým jevům a aspektům mluvy, situace ve školách aj.

² Jsme si vědomi různosti názorů na vymezení obecné češtiny a na její postavení uvnitř národního jazyka; z bohaté literatury k těmto názorům a k potřebě jejich kultivované formulace viz Sgall (1994a, zejm. pozn. 10). Podrobný rozbor problematiky mluvené češtiny podali Sgall et al. (1992a, 1992b); česky tehdy bohužel mohlo vyjít jen stručné shrnutí základní anglické verze. Na hlavní námítky jsme reagovali ve státech, které zde uvádíme, i v příspěvcích v nich citovaných.

³ Srov. Starého (1995, s. 64) pojem *syndrom národního údelu* jako faktor posilující přežívání obranného brusičství v době, kdy už čeština takovou obranu proti vlivu němčiny nepotřebuje.

hu.⁴ Další zjištění a podněty byly výsledkem ankety Pražského lingvistického kroužku, kterou shrnuli Dokulil a Sgall (1991); nyní viz i diskusi v Jazykovědných aktualitách z posledních let, zejména jednoznačné stanovisko Ch. Townsenda (2002). I. Nebeská (1996) uvádí, že „důsledkem porušení přirozené kontinuity jazykového vývoje je nedostatečné zakotvení spisovné češtiny v povědomí českých mluvčích“ (s. 113) a že „vzniklá situace není v intencích klasické teorie spisovného jazyka řešitelná. Buď je možno zachovat vztah mezi územ a normou, nebo vztah mezi normou a kodifikací“ (s. 66). Tím momentem v těchto dvou opozicích, který můžou lingvisté (ovšem spolu se školou, s poradenskou činností, s redakcemi aj.) nejspíš ovlivnit, je zřejmě kodifikace. Naopak, „pěče“ o to, aby se úzus kodifikaci přiblížil, je svým původem brusičská (poplatná Starého „syndromu národního údělu“, viz pozn. 3 výš) a pokud kodifikace plně neodráží normu jako celek (včetně běžného hovoru s jeho rozšířenou oscilací, známou díky H. Kučerovi, 1955), může směřovat jen ke znetváření češtiny, k vymáhání stylisticky hyperkorektního úzu a knižních tvarů i mimo knižní kontext.

Za zvlášť aktuální považujeme potřebu posoudit a uvážit status kodifikace především v oblasti *t v a r o s l o v í* (a hláskosloví), a to jednak u těch tvarů, které kodifikace spisovné normy už zahrнула, ale škola, poradny a redakce je jen pomalu postupně uvádějí do obecného povědomí, a jednak u těch, které jsou zatím na *h r a n i c i* kodifikované „spisovnosti“, ale mluvčí je intuitivně hodnotí jako běžné v mluvených projevech (s oscilací mezi oběma kódy i v projevech veřejných), úspěšně konkurující tvarům kodifikací uznávaným, ale nepřirozeným a vypjatě spisovným, knižním (k podrobnějšímu členění uvnitř této vrstvy se vrátíme v odd. 4).

Pokud jde o vrstvu označenou v odd. 4 jako (i) (s tvary jako *bysme, s kostma, ty měšta, dyl* aj., jejichž úzus lze ověřit a doplnit zvláště s pomocí korpusových dat), ta postupně *p r o n i k á* i do projevů jinak spisovných; rámcové seznamy těchto jevů (tvarů) existují (srov. např. Sgall et al., 1992a, 1992b). Tyto procesy a jevy je třeba vysvětlovat, a ne je omezovat, anebo takové tvary zakazovat.

V posledních padesáti letech na *o s c i l a c i* a postupné oboustranné sblížování obou základních útvarů češtiny poukazují a podrobným *v ý z k u m e m* ji dokládají lingvisté od M. Veye (1946) a H. Kučery (1955) přes K. Kravčišínovou a B. Bednářovou (1968), L. Hammerovou (1985, 1986, 1993), B. Dejmka (1976, 1981, 1986a, 1986b, 1987a, 1987b) a další až po O. Müllerovou (2004) a C. Maglioneovou (2003), takže není třeba vracet se tu k podrobnější charakteristice daného stavu věcí (viz Čermák – Sgall, 1997; viz i Čermák, 1996, o nezbytnosti soustavného studia, popisu a rozboru mluvené češtiny, kterému ostatně hlavní bohemistická pracoviště ani dnes nevěnují dost pozornosti, i když se např. v Ústavu pro jazyk český AV ČR situace zlepšuje díky práci jazykové poradny a dalších, viz zejm. Müllerová – Hoffmannová, 1997, a publikace tam uvedené). Velká variabilita vyjadřování se dnes už dá sledovat i v Čes-

⁴ Viz Novák (1962); i Daneš (1969) píše, že stojí-li mluvčího mnoho úsilí užívání spisovných podob, „nemůže věnovat dostatečnou pozornost věcné obsahové náplni, jejímu myšlenkovému zpracování a uspořádání, ani vyhledávání odpovídajících vhodných výrazových prostředků“; „je asi lépe mluvit dobře nespisovně než špatně spisovně“ (s. 97); obtíže působí i školský přístup, „který bychom mohli označit jako metodu předpisů (příkazů) a zákazů (na úkor přístupu jazykově tvořivého, aktivního)“ (s. 98).

kém národním korpusu, a diskusní stanoviska vyslovovaná bez přihlédnutí ke zjištěným faktům jsou už málo relevantní.

K spektrálnímu i regionálnímu rozšiřování báze uživatelů obecné češtiny přispívá i to, že tradiční moravská nářeční mluva upadá (viz zejm. Davidová et al., 1997, s. 62), i stálá (ekonomická aj.) migrace Moravanů do Čech; je tu značný vliv rozhlasu, televizi aj. Výsledkem tohoto asimilačně-reklasifikačního pohybu je pak to, že i písemné vyjadřování, stejně jako veřejné mluvené projevy, musí čelit stále se zesilujícímu vlivu nezcela spisovného úzu běžně mluveného, což ovlivňuje samu strukturu spisovné normy, ale především její rozrůzněnost v jednotlivých komunikačních sférách. Mluvená varianta spisovného jazyka, rozšířená o více nebo méně soustavný výskyt jevů z mezijního pásma, se jako úspěšná a dominantní forma sdělování rozšiřuje i v těch komunikačních situacích, kde bychom to třeba stěží očekávali (od televizních debat až po církevní prostředí, o kterém píše Kvítková, 2004). Připomeňme, že v tomto běžně mluveném úzu je dnes (např. i v televizi) častá i moravská shoda typu [*abyh váz našla*], která v Čechách nenaráží na žádný silnější odpor (kromě poznámek jako *Tak ta je taky z Moravy*). To znamená, že i tento jev je součástí hovorového standardu, což by bohemistika měla patřičně zaregistrovat.

Jak tedy chápat dnešní rozpětí toho, co jsme až dosud zvyklí nazývat spisovnou češtinou, co stávající kodifikace (ani selektivně) vždy nevystihuje?

Jako klíč k řešení situace a akademický postulát lze (znovu) navrhnout k diskusi anglosaský pojem *standard* (odlišný od pojmu *literary language*), chápaný jako širší, to znamená se zahrnutím přechodného pásma i územních a generačních, ale zejména funkčních a stylových rozdílů, zvláště pak diapazon mezi psaným a neformálním mluveným jazykem (viz Horecký, 1981, s. 117–122; 1979, zejm. s. 224); k uplatnění tohoto pojmu viz Sgall et al. (1992b) a nověji Příruční mluvnici češtiny (Karlík – Nekula – Rusínová, 1995, zejm. s. 17 i jinde). Vymezení standardu by se mělo zakládat na skutečných datech, znalosti úzu (což se v minulosti vždy tvrdit nedalo) a na znalosti většinových preferencí mluvčích. Za důležité považujeme nestavět proti sobě pojmy *standardní* a *substandardní*, což je dvojice z hlediska axiologie nevhodně zatížená, ale vedle jevů standardních vidět jevy a vrstvy *nestandardní* (srov. v mezinárodní lingvistice obvyklé termíny jako angl. *non-standard*). Obecně je třeba ovšem připomenout, že standardů je víc (nejde jen o jednu normu) a že se vždy liší podle cíle, úzu a situace; ten, o kterém tu je řeč, zahrnuje neoficiální, běžnou písemnou i ústní komunikaci. Tento standard tedy stojí funkčně vedle oficiálního a formálního písemného standardu (uplatňovaného v ústních projevech jen sekundárně, okrajově) jako jeden ze dvou hlavních, ne však jediných pólů situace.

Je tedy zřejmé, že český *rozhovor* má svůj standard, ale je to standard mnohotvárný, proměnlivý podle mluvčích a jejich zázemí i podle komunikačních situací, s velkou variabilitou (oscilací) zejména v situacích, ve kterých působí jak faktory důležité pro přirozenost hovoru, tak i situačně daný veřejný charakter promluvy.

Takové pojetí mluveného standardu by pomáhalo podporovat celistvější, souvislejší hovorovou vrstvu jazyka. V jistém smyslu by se tak navázalo na pojetí V. Mathesia (včetně jeho důrazu na *pružnou stabilitu* normy) a později K. Hausenblase (1962),

podle kterého jsou v hovorové vrstvě spisovné češtiny doma i častěji nebo méně často užívané tvary nespisovné. Jinak řečeno, tyto tvary jsou na pomezí spisovnosti, ale patří k standardnímu hovoru.

Takto specifikovaný standard by byl pro češtinu chápán jako stupňovitý. Vlastní kodifikace (soubor pravidel) by měla být omezena jen na malé jádro a ponechávala by prostor pro širokou variabilní složku. Tak by se posilovalo sblížení kodifikace (v širším slova smyslu) s územ a ve prospěch vyšší přirozenosti a konverzačnosti textu by se snižoval zpětný tlak kodifikace na normu. Podporovala by se reklasifikace těch variant, které jsou z hlediska normy perspektivní. Kodifikace by byla progresivní, pružná, protože by musela zůstat vlastně pořád „nedokonalá“, otevřená, tolerantní. Široké přiznání této otevřenosti a tedy proměnlivosti normy (kodifikované v přísném slova smyslu jen v malé části) by postupně přispělo k odstranění nechuti starších generací k reformám, jejich věčného pocitu nejistoty („Jak je to správně?“) i hrozby podobné nechuti nové. Bez takovéto dynamické pružnosti a otevřenosti se čeština nemůže vyhnout jedné ze dvou možností vývoje, které jsou (i v eventuální vzájemné kombinaci) nežádoucí: (a) budoucímu neustálému sledu nových kodifikací pokulhávajících za vývojem, nebo (b) rostoucí konzervaci zastaralých a nemluvných forem a prostředků.

3. Standard a škola

Bude nutné vytvořit taky elementární školskou charakteristiku standardu a upravit jak charakter psané kodifikace, tak i její prezentaci, popularizaci. Tedy nepostupovat v duchu dávno odmítnutých opozic jako *nesmíš – musíš*, *chybně – správně*, později nahrazených dvojicí *spisovně – nespisovně*, ale spíš potvrdit/dovolit žákovi to, co on už dávno ve své mluvě provádí – že střídání výrazových rejstříků (souborů slov a tvarů určitého stylu) je v češtině žádoucí a potřebné. To znamená naučit ho, že ke každé komunikační situaci patří určité výrazové rejstříky, které se navíc mnohdy překrývají, a že samy komunikační situace vymezují možnosti vhodné a funkční volby konkrétního rejstříku. To taky znamená, že k základním heslům češtiny ve škole, v poradnách a redakcích apod. má patřit: *už nemusíš (jen)...*, *ale můžeš (taky)...*

Jsme si vědomi toho, že výuka češtiny ve školách různých stupňů a v různých částech republiky má mnoho podob. V každém případě je však důležité, aby škola uměla žáka informovat o funkční a územní stratifikaci češtiny a naučit ho citlivě hodnotit i takové obecně české nebo nářeční prvky, které jsou vhodně, účelně uplatněny ve standardním hovoru; žádné z nich by neměly být paušálně odsuzovány. Česká lingvistika přece uznává, že všechny formy hovoru jsou přijatelné, jsou-li funkční, a že není jen jediná hranice „spisovnosti“.⁵

Učitelé by měli co nejdůsledněji počítat s tím, že výuka kodifikace je jen jednou – byť důležitou – složkou jazykové kultury, a ta že se má především orientovat na výcho-

⁵ V dnešní rozporné situaci češtiny bude navrhovaná změna základního pohledu znamenat velké odlehčení i pro úzus písemný, zatížený dnes nadměrnou knižností, Běličovou „nemluvností“ (viz Sgall – Panevová, 2004).

vu k funkční komunikaci, tedy k úspěšné mluvě, včetně zvukových kvalit promluvy (které se u recipienta význačně podílejí na vytváření celkového dojmu projevu), její stylové i syntaktické, významové a obsahové úrovni, a stejně tak k jejímu chápání, porozumění.

K tomu je třeba učitele a další pracovníky vést jak v rámci jejich studia, tak i v lingvistických příspěvcích na různých konferencích, v časopisech a sbornících atd. Je nezbytné aktivně se vyrovnávat se silným *retardacním* působením školské výchovy, která vede k tomu, že velká část českých mluvčích (a zejména ovšem písničích autorů) se řídí do velké míry tím, co se třeba před desetiletími dověděli na základní a střední škole.⁶ Příliš pomalu a vlastně jen sporadicky se dozvídají o změnách v kodifikaci normy, popř. o stylovém přehodnocení jednotlivých tvarů a jejich skupin, ke kterému lingvistika (včetně kodifikace) mezitím dospěla. Jsme proto přesvědčeni, že působení v tomto směru, zvyšování *informovanosti* a pochopení u mluvčích, je dnes jedním z nezákladnějších úkolů českých bohemistů zabývajících se těmito sociolingvistickými a propedeutickými aspekty češtiny.

4. Stupňovitost přechodu

Připomeňme, že mnohé jevy dřív považované jen za obecně české jsou dnes už „uznané za spisovné“ – např. *můžu, děkujou, obejmutí, nemoce, dej mně to, otevři ho* atd. V dalších vrstvách je ovšem třeba rozlišovat:⁷

(i) jevy na *pomezí*, už poměrně často užívané i v mluvených projevech jinak spisovných, i veřejných, např.:

pane Novák,
bysme,
města, které/kerý byly,
lidma, kostma, koňma, ženama (snad spíš než *městama, mužema*, kde přibývá slabika),
přived (zejména v Čechách; k situaci na Moravě viz Balhar et al., 2002, 539nn.),
dýl (srov. už Jelínek, 1963) atd.;

jde i o řadu dalších jevů, včetně některých syntaktických spojení, např. v oblasti šíření akuzativního objektu na místo genitivního nebo předložkového; postavení takových

⁶ Tento retardacní efekt je jedním z faktorů umožňujících takové kroky jako návrhy některých (zejména komunistických) poslanců vrátit se k černobílému chápání jazykové správnosti (přejmenované na „spisovnost“) pod bohubilou záminkou péče o „kultivovanost“ vyjadřování. Ty sice nejsou nebezpečné, ale zbytečné a nevhodné. Vracejí bohemistiku k problémům, které už vyřešila, a podsouvají překonané školské hledisko na místo péče o kulturu vyjadřování, zaměřené proti obhroublosti, nedbalostním chybám aj.

⁷ Ani zdaleka tu nemůže jít o úplný výčet. Naopak, jak dosavadní výzkum mluveného úzu, tak i každodenní zkušenost nám ukazuje, že můžeme vždycky ještě narazit na další slabiny spisovné normy, znovu a znovu dokládající, že strohá kodifikace nestačí a že je nezbytné v komunikaci mluvené i psané (např. i ve sportovních rubrikách) počítat s určitým stupněm autorské volnosti ve standardním vyjadřování. Jinak bychom se např. sotva dočetli v LN 21. 6. 2004 (z pera zpravodaje M. Filipa, s. 23), že *Nedvědvův centr sklepl Koller prsama Barošovi*... Ačkoli jak v Slovníku spisovného jazyka českého, tak v Pravidlech českého pravopisu najdeme jen instr. pl. *prsy*, musíme dát zpravodaji za pravdu, že *prsy* by tu standardní nebylo; snad ani v referátu o ženské kopané by nebylo standardním vyjádřením, že *děvčata do toho šla prsy*. Podobně je to i v jiných kontextech: *Nevěděl roupy co dělat. Otec měl problémy s nohama a zády. Otvíral zuby láhve.*

spojení jako *dobýt převahu* se ovšem liší od takových jako *diskutovat problém*, ale o různých možnostech uplatnění takových vazeb je třeba učitele i veřejnost v co nejširší míře informovat; snadnou pomocí je přitom sledovat a konzultovat většinový úzus a stav v Českém národním korpusu;

(ii) jevy zatím n e s t a n d a r d n í, ale rozšířené v běžné mluvě na velké části území (zejména v Čechách), které by bylo do takto širšího standardu užitečně zařadit, např.:

dobrý sportovci,

velkej, velkýho (tedy i *krásný města*),

von, vod, voba, voko, volej(ovky) a další slova, u kterých je protetické *v-* lexikalizováno aj.

(iii) jevy nestandardní, spíše snad u s t u p u j í c í:

velkejch, velkejma,

vodraz, vobloha, vobléhání... (důležité je stylové zařazení slova),

ouvoz.

5. K povaze kodifikace v tvarosloví

Podmínky a potřeby kodifikace se liší podle toho, zda se týká pravopisu, tvarosloví, syntaxe nebo lexikonu. Obecně by měla být minimální, ale je nutné detailně kodifikovat pravopis; tam musí škola kodifikaci chápat jako vyhraněnou a uplatňovat ji ve výuce v široké míře, i když snad nemusí její dodržování tak důkladně opět a opět kontrolovat a přečeňovat; smyslem výuky ve škole jistě nejsou diktáty. Na druhé straně v e s l o v n í k u jsme se kodifikace už více méně zbavili, počítá se tu s přechodným pásmem a s nemožností u jednotlivých slov trvat na předpisech a zákazech. Více méně podobně je tomu odedávna v kodifikaci syntaxe (aspoň u velké části jejích oblastí). Připomeňme, že dosavadní do značné míry černobílá kodifikace tvarosloví podstatně přispívá k tomu, že mluvčí věnují méně pozornosti obsahu sdělení a takovým otázkám hlubší vyjadřovací kultury, jako je výběr slov a syntaktických vazeb, návaznost promluvy, vhodné využívání stylového bohatství aj.

Situace v psaném t v a r o s l o v í by se měla blížit té, jakou máme v oblasti slovní zásoby, to znamená, že škola by se v otázkách tvarosloví měla soustředit na dílčí oblasti, jako zejména:

(a) Vyloučit z písemných a oficiálních promluv evidentně nestandardní jevy, charakterizované výš v odd. 4. jako bod (iii), popř. i bod (ii), v mluveném standardu je ale ponechat, tolerovat. Je třeba nechat volný vývoj jevům, u kterých úzus kolísá (viz už Novák, 1962). Podobně jako se dnes s takovým volným kolísáním už široce počítá u vztahu mezi vzory *kost* a *píseň*, bude možné a vhodné tolerovat kolísání i u jiných konjugačních a deklinačních typů (srov. např. dvojice jako *oře/orá, tiskl/tisknul, trpí/trpějí, pánové/páni, anglisté/anglisti*). U některých takových dvojic se tak už dnes postupuje, a není ovšem na škodu, jestli se přitom příležitostně upozorní, který z obou typů je starší, knižnější a který spíše hovorový nebo zeměpisně ne všude rozšířený apod., ovšem bez podrobných výkladů, jejichž znalost by se pak zkoušela.

(b) Omezovat hyperkorektismy jako *by jste, dvěmi, obchod textilem, devianté, pracem, potkat manželé* atd.

(c) Ukazovat, že do standardu (ani mluveného) nepatří vulgární jevy, staré germanismy ani přejímky např. z americké hantýrky, popř. slova přejímaná s nedostatečnou znalostí původního jazyka apod. (přitom je ovšem třeba od chyb odlišovat citátový úzus takových slov).

Připomeňme, že kodifikace není nutně určována oficiální institucí a nemusí mít úplně jednotný zdroj, mohla by být i pluralitní, s alternativami; srov. garvinovský pojem *free-enterprise codification* („kodifikace volnou soutěží“), o kterém píše Cvrček (2004, s. 176).

6. Standard a obecná čeština

Tvary obecné češtiny nejsou ničím nižším nebo vulgárním, naopak, pro většinu českých mluvčích jsou to prvky jejich nejvlastnější mateřštiny, za kterou není proč se stydět nebo ji skrývat. To je nutné vysvětlovat ve škole i jinde, a přitom taky ukazovat, že mnoho lidí si neuvědomuje, jak frekventované tyto jevy jsou, ani si nejsou vědomi, že je sami běžně užívají (viz Bayer, 2003; Bayerová-Nerlichová, 2004).

Dosud se dost nereflexuje nevyslovený fakt, že obecná čeština má geograficky už dlouho většinový charakter a šíří se dál a je tedy hlavním kandidátem na bezpříznakovou mluvenou formu češtiny. Odpor, na který přitom někdy především na Moravě naráží, působí proti tomu. Je pak tedy nutné hledat řešení, které bude tolerantní, opřené o alternativnost a odmítající černobílou, a tedy stanovisko ano – ne, správný – špatný (viz i Vybíral, 2003b).

K asymetrii mezi situací v Čechách a na Moravě dnes patří, že od bohemistů v Čechách se často očekává, že budou děti ve škole i jiné mluvčí napomínat, převychovávat. Naproti tomu bohemisté na Moravě mívají postoj obdobný jako tamní mluvčí (což by velká část moravských bohemistů svým kolegům z Čech těžko odpouštěla). Je ale nutné přejít k jiné praxi, totiž k tomu, že bohemisté na obou stranách budou mluvčím a svým žákům situaci vysvětlovat, informovat je, a nechají pak v co největší míře na nich, jak budou získané informace využívat.

Je známo, že dlouhodobě se standard a obecná čeština oboustranně sblížují. Zatímco jevy zahrnuté v odd. 4 pod bod (iii) v obecné češtině pomalu ustupují (když byly v 19. stol. vytlačeny ze „spisovné“ normy), na druhé straně byla – zejména v posledních 80 letech – velká řada jevů kodifikací uznána za „spisovné“ (aspoň v hovorové vrstvě). V minulosti k takovému *o b o h a c e n í* kodifikované normy docházelo na základě stanoviska autorit, jako byli B. Havránek nebo J. Bělič, popř. potom velkých mluvnic a slovníků vydávaných oficiálními bohemistickými pracovišti. Jednotlivé skupiny tvarů přitom byly takto pojednávány jedna po druhé, často spíš „nenápadně“ než s účinným oznámením širší veřejnosti. Za potřebné považujeme tuto situaci obrátit: kodifikaci redukovat a zpružnit, a zároveň ji co nejvíc opřít o skutečný úzus.

Závěry

Můžeme stručně shrnout hlavní probírané body dnešní jazykové situace tak, že

(a) přežitky starého brusičství posilují nejistotu mluvčích a neshody mezi jejich pohledy na to, jak je vhodné se v různých komunikačních situacích vyjadřovat, nadměrně strhávají jejich pozornost od obsahu sdělení a od hlubší vyjadřovací kultury (včetně výběru slov a syntaktických vazeb, návaznosti promluvy, vhodného využívání stylového bohatství aj.) k přízemnějším otázkám tvarosloví a pravopisu,

(b) v bohemistice (a zejména ve škole) tolik zdůrazňovaná „spisovná“ norma nemá úplnou hovorovou vrstvu a chybí jí řada stylově neutrálních tvarů; to při současné praxi vede k vynucenému užívání některých více nebo méně knižních tvarů i mimo knižní kontexty a tak k zatemňování stylistické stratifikace češtiny v povědomí mluvčích,

(c) o rozdílech jazykové situace v Čechách a v ostatních částech Česka se dost jasně neinformuje, a to ještě zvyšuje zmíněné neshody mezi pohledy mluvčích na vhodnost těch či oněch vyjadřovacích prostředků.

Do budoucna bude tedy užitečné přejít od dosavadního postupu k zásadnějšímu obratu, totiž k tomu, že bohemistika přejde od pojmu víceméně černobílé „spisovnosti“ k modernějšímu, otevřenějšímu pojmu *standard*, pro který se bude počítat se širokým pásmem přechodu mezi standardními a nestandardními jevy. Podaří-li se dosáhnout toho, aby naši lingvisté tuto změnu začali uplatňovat, tj. ukazovat její možnost, její potřebu a její výhody učitelům, pracovníkům redakcí a poraden apod., získají tím mluvčí češtiny větší možnost vlastní volby výrazových prostředků, zlepší se předkládání mateřštiny s jejím bohatstvím a s jejími krásami dětem ve škole a daleko spíš než při dnešní přemíře „biflování“ bude možné získat jejich zájem o tento předmět.

Mluvčí češtiny vědí, že jsou komunikačně úspěšní, i když nejsou rigidně spisovní. Jen se toho někdy bojí. Jejich obavy jsou přitom vynucené: nikdo jim neřekl, že už se bát nemusejí, resp. nemusejí se bát tolik, jak je to kdysi učila škola. Svědčí o tom často úporné hledání jediné a konečné pravdy v otázkách kladených třeba i jazykové poradně; ta však dnes už vhodně nabízí i reálně existující varianty. Zároveň jsou takové obavy zbytečné – existují proto, že my lingvisté zatím nemáme chuť důkladně provést hodnotovou reklasifikaci a účinně s ní veřejnost seznámit. Standard je pouhým funkčním atributem, nikoli tedy nejvyšším cílem (tím spíš to platí o spisovnosti jako o užším pojmu). Je to jedna ze stylových norem a ve všech situacích, ve kterých půjde mluvčímu o výrazný způsob prestižního (oficiálního, slavnostního) vyjadřování, zůstane hierarchicky na nejvyšším místě. Dnes je ale třeba zdůrazňovat existenci přechodného pásma na okraji tohoto standardu a existenci a funkční plnohodnotnost i standardu hovorového.

Nejde jistě tolik o co nejpřesnější zařazení jednotlivých tvarů, jako především o změnu pohledu, o to, aby si co nejširší okruhy mluvčích češtiny uvědomily prouštmmluveného a koneckonců i písemného standardu, proměnlivost a prostupnost jeho hranic, existenci oscilace mezi jevy tohoto standardu a standardů dalších (obecné češtiny, nářečí). To vše se týká jak postupů zaměřených na školu, tak i potřeby obecné informovanosti.

Není možné naráz opustit kodifikační praxi a jí odpovídající aspekty školní výchovy. Když už se bez širší diskuse a zkoumání faktů prosadila nová a nepříliš šťastná kodifikace a nečekalo se na ustálení nového úzu v jazyce, který se po roce 1989 kvapem měnil, je třeba tuto kodifikaci (v pravopisu i v některých složkách tvarosloví) brát jako fakt a minimalizovat škody, které působí. Vyzýváme proto k d i s k u s i o přechodu od dosavadního chápání spisovnosti (jako černobílé „správnosti“) k pojetí standardu jako pružného, neostře vymezeného. Taková diskuse mezi lingvisty by měla být prvním z kroků, které by, jak doufáme, umožnily v budoucnu nové chápání prohloubit a přenést na filozofické a pedagogické fakulty, do poraden, redakcí a škol.

LITERATURA

- BALHAR, J., et al. (2002): *Český jazykový atlas, 4*. Praha: Academia.
- BAYER, L. (2003): *Sprachgebrauch vs. Spracheinstellung im Tschechischen: Eine empirische und soziolinguistische Untersuchung in Westböhmen und Prag*. München: Verlag Otto Sagner.
- BAYEROVÁ-NERLICOVÁ, L. (2004): Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledky empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze. *Slovo a slovesnost*, 65, s. 174–193.
- BĚLIČ, J. (1961): „Kdo zavřel okno? Otevři ho.“ *Naše řeč*, 44, s. 266–271.
- BĚLIČ, J. (1962): Ke zkoumání městské mluvy. In: *Slavica Pragensia, 4*. Praha: Universita Karlova, s. 569–575.
- BĚLIČ, J. (1964): Celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná. *Slovo a slovesnost*, 25, s. 11–25.
- BĚLIČ, J. (1977): Bez něj je to těžké. *Naše řeč*, 60, s. 57–67.
- CVRČEK, V. (2004): *Vývoj polemických názorů na kodifikaci češtiny po roce 1945*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- CVRČEK, V. (přípr.): *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, F. (1996): Obecná a spisovná čeština: poměr, funkce a metodologie. In: R. Šrámek (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes: sborník příspěvků z mezinárodní konference Spisovnost a nespisovnost v současné jazykové a literární komunikaci, Šlapanice u Brna 17.–19. 1. 1995*. Brno: Masarykova univerzita, s. 14–18.
- ČERMÁK, F. – SGALL, P. (1997): Výzkum mluvené češtiny: jeho situace a potřeby. *Slovo a slovesnost*, 58, s. 15–26.
- DANEŠ, F. (1969): Kultura mluvených projevů (její základní předpoklady a aktuální problémy). *Naše řeč*, 52, s. 95–109.
- DAVIDOVÁ, D. – BOGOCZOVÁ, I. – FIC, K. – HUBÁČEK, J. – CHLOUPEK, J. – JANDOVÁ, E. (1997): *Mluvená čeština na Moravě*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- DEJMEK, B. (1976): *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta v Hradci Králové.
- DEJMEK, B. (1981): *Mluva nejstarší generace Hradce Králové*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta v Hradci Králové.
- DEJMEK, B. (1986a): Hierarchie a dynamika obecněčeských hláskových jevů. *Slovo a slovesnost*, 47, s. 131–138.
- DEJMEK, B. (1986b): Sestava koncovek v 3. pl. prez., délka tvarů, jejich zastoupení a funkce v běžně mluvených projevech v Hradci Králové. *Naše řeč*, 69, s. 136–140.
- DEJMEK, B. (1987a): Sociolinguistic aspects of research into urban speech. In: J. Chloupek – J. Nekvapil (eds.): *Reader in Czech Sociolinguistics*. Amsterdam – Philadelphia – Praha: John Benjamins – Academia, s. 106–122.

- DEJMEK, B. (1987b): *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové: hláskosloví a morfologie*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta v Hradci Králové.
- DOKULIL, M. – SGALL, P. (1991): Anketa Pražského lingvistického kroužku o jazykové kultuře. *Naše řeč*, 75, s. 169–175.
- HAMMER, L. (1985): *Prague Colloquial Czech: A Case Study in Code-Switching*. Ph.D. dissertation. Bloomington: Indiana University.
- HAMMER, L. (1986): Code-switching in Colloquial Czech. In: J. L. Mey (ed.), *Language and Discourse: Test and Protest*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 455–473.
- HAMMER, L. (1993): The function of code switching in Prague Colloquial Czech. In: E. Eckert (ed.), *Varieties of Czech: Studies in Czech Sociolinguistics*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, s. 63–78.
- HAUSENBLAS, K. (1962): Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka. *Slovo a slovesnost*, 23, s. 189–201.
- HAVRÁNEK, B. (1932): Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: B. Havránek – M. Weingart (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 32–84.
- HAVRÁNEK, B. (1934): Nářečí česká. In: O. Hujer (ed.), *Československá vlastivěda, 3: Jazyk*. Praha: Sfinx, s. 84–210.
- HAVRÁNEK, B. (1935): Mluvnická kodifikace spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 1, s. 8–13.
- HAVRÁNEK, B. (1955): K historické dialektologii. *Slovo a slovesnost*, 16, s. 153–159.
- HORECKÝ, J. (1979): Východiska k teorii spisovného jazyka. In: J. Ružička (ed.), *Z teorie spisovného jazyka: zborník referátov a diskusných príspevkov*. Bratislava: Veda, s. 13–22.
- HORECKÝ, J. (1981): K teorii spisovného jazyka. *Jazykovedný časopis*, 32, s. 117–122.
- JELÍNEK, M. (1963): K poměru mezi hovorovou češtinou a spisovným jazykem. *Slovo a slovesnost*, 24, s. 47–54.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KRAVČIŠINOVÁ, K. – BEDNÁŘOVÁ, B. (1968): Z výzkumu běžně mluvené češtiny. In: *Slavica Pragensia, 10*. Praha: Universita Karlova, s. 305–320.
- KUČERA, H. (1955): Phonemic variations of spoken Czech. *Slavic Word* (Supplement to *Word*, 11), s. 575–602.
- KVÍTKOVÁ, N. (2004): Spisovnost a nespisovnost v současné homiletice. In: E. Minářová – K. Ondrášková (eds.), *Spisovnost a nespisovnost: zdroje, proměny a perspektivy (sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve Vzdělávacím středisku Šlapanice 10.–12. února 2004)*. Brno: Masarykova univerzita, s. 230–233.
- MAGLIONE, C. (2003): Remark on new research in everyday Czech. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 79–80, s. 87–100.
- MACHOVÁ, S. (2000): Dvě předložky vedle sebe. *Naše řeč*, 83, s. 30–34.
- MATHESIUS, V. (1932): O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: B. Havránek – M. Weingart (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 14–31.
- MATHESIUS, V. (1933): Probleme der tschechischen Sprachkultur. *Slavische Rundschau*, 5, s. 70–85.
- MATHESIUS, V. (1934): O cestu k jazykové kultuře. *Čin*, 6, s. 579–582.
- MÜLLEROVÁ, O. (2004): Ke spisovnosti a nespisovnosti v současné psané publicistice (novinová interview). In: E. Minářová – K. Ondrášková (eds.), *Spisovnost a nespisovnost: zdroje, proměny a perspektivy (sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve Vzdělávacím středisku Šlapanice 10.–12. února 2004)*. Brno: Masarykova univerzita, s. 198–203.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. (1997): Čeština spisovná, hovorová, obecná... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu). *Slovo a slovesnost*, 58, s. 42–54.
- NEBESKÁ, I. (1996): *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha: Karolinum.
- NOVÁK, P. (1962): O smysl diskuse o mluvené češtině. *Slovo a slovesnost*, 23, s. 266–272.
- SGALL, P. (1994a): Spisovnost a kultura vyjadřování. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 34–47.
- SGALL, P. (1994b): Lingvistický pohled na český pravopis. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 168–177, 270–286.

- SGALL, P. – BERMEL, N. – ČERMÁK, F. – HAJIČOVÁ, E. – HRONEK, J. – JANDA, L. – KUČERA, H. – KUČERA, K. – SCHMIEDTOVÁ, V. – SUK, J. – TOWNSEND, CH. (2001): Umění děti česky? *Český jazyk a literatura*, 52, s. 237–243.
- SGALL, P. – HRONEK, J. (1992a): *Čeština bez příkras*. Praha: H&H.
- SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J. (1992b): *Variation in Language: Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- SGALL, P. – PANEVOVÁ, J. (2004): *Jak psát a jak nepsat česky: naše čeština a naše nešvary*. Praha: Karolinum.
- STARÝ, Z. (1995): *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- STICH, A. (1993): On the beginnings of Modern Standard Czech. In: J. Chloupek – J. Nekvapil (eds.), *Studies in Functional Stylistics*. Amsterdam – Philadelphia – Prague: John Benjamins – Academia, s. 92–98.
- TOWNSEND, CH. E. (2002): Otázka obecné češtiny očima cizince. *Jazykovědné aktuality*, 39, s. 41–51.
- TROST, P. (1995): Pražské teze o jazykové kultuře. In: P. Trost, *Studie o jazycích a literatuře*. Praha: Torst, s. 153–155.
- VACHEK, J. (1959): Two chapters on written English. In: K. Štěpaník – J. Vachek (eds.), *Brno Studies in English, 1*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. 7–34.
- VACHEK, J. (1972): The present state of research in written language. *Folia Linguistica*, 6, s. 47–61.
- VEY, M. (1946): *Morphologie du tchèque parlé*. Paris: Klincksieck.
- VYBÍRAL, P. (2003a): Ó my se máme! – O samých výhodách obecné češtiny a dialektů. *Český jazyk a literatura*, 54, s. 79–84.
- VYBÍRAL, P. (2003b): „Ohlédnutí do budoucnosti“ češtiny. In: *Mednarodni simpozij Obdobja*, 22. Ljubljana: Filozofska fakulteta, s. 83–90.

František Čermák

Ústav Českého národního korpusu FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
<frantisek.cermak@ff.cuni.cz>

Petr Sgall

Centrum počítačnické lingvistiky MFF UK
Malostranské nám. 25, 118 00 Praha 1
<sgall@ufal.ms.mff.cuni.cz>

Petr Vybíral

Jazykový poradce České televize
Redakce zpravodajství
Kavčí hory, 140 70 Praha 4
<petr.vybiral@czech-tv.cz>